

37. Отчет ЦК попечения о бедных в Одессе за 1877/1878 г. — Одеса: Типография Франкова, 1878. — 26 с. — С. 4, 5.
38. Егоров А. Е. Названа праця. — С. 12.
39. Отчет Центрального Комитета состоящего под высочайшим покровительством ея императорского величества Общества для помощи бедным г. Одессы с 1-го сентября 1890 по I сентября 1891г. — Одеса: Типография “Одесского Листка”, 1892. — С. 4.
40. Там само. — С. 4.
41. Егоров А. Е. Названа праця. — С. 17, 23, 27, 43.
42. Там само. — С. 27-29.
43. Отчет Центрального Комитета... с 1-го сентября 1890 по I сентября 1891 г. — С. 5, 6.
44. Егоров А. Е. Названа праця. — С. 31, 51.
45. Объяснительная записка к отчету Одесской городской управы по распорядительному отделению за 1877 г. — Одеса: Франко-Русская типография Л. Даникана, 1878. — 76 с. — С. 26.
46. Отчет ЦК... за 1877/1878 г. — С. 24, 25.
47. Объяснительная записка к отчету Одесской городской управы по распорядительному отделению за 1877 г. — С. 27.
48. Отчет общества пособия бедным на Пересыпи за время с 22 ноября 1909 г. по 1-е января 1911 г. — Одесса: Типография “Русской речи”, 1911. — С. 3-9.
49. Там само. — С. 9.
50. Отчет Центрального Комитета... с 1-го сентября 1890 по I сентября 1891 г. — С. 7, 8.
51. Одеса 1794-1894: Издания Городского Общественного Управления. К столетию города. — Одесса: Типография А. Шульце, 1895. — С. 798-803.

Г. К. Парієнко, Л. Ф. Домбровська

**ДО ПИТАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ ТА СТАНОВИЩЕ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XVII — XVIII ст.**

Актуальність процесів українського державотворення, боротьби за відродження державності українського народу на всіх етапах до шляху незалежності сьогодні є в центрі уваги не лише вітчизняних істориків, політиків, а і зарубіжних дослідників.

Важливу сторінку вітчизняної історії складає період боро-

тбми українських гетьманів після смерті Б. Хмельницького за збереження гетьманства і автономії України.

Вивченням діяльності окремих гетьманів по збереженню української державності в різні історичні часи займались відомі вчені — В. Антонович, М. Грушевський, М. Костомаров, В. Смолій, В. Степанков, О. Гуржій, В. Шевчук, Д. Яворницький [1]. Все ж ця проблема вимагає свого подальшого дослідження, так як зрозуміти державотворчі процеси в сучасних умовах неможливо без детального ознайомлення з діяльністю конкретних особистостей, їх досягненнями і прорахунками в процесах українського державотворення.

Науковий аналіз особливостей подій другої половини XVII-XVIII століття засвідчує наявність неоднозначних процесів, які відбувались в політичній, соціально-економічній та духовній сферах українського суспільства, коли політика російського уряду була спрямована на поступове знищення української державності. Відомі дослідники цього періоду історії України В. Смолій, В. Степанков, О. Гуржій, В. Шевчук та інші вважають, що соціальний розкол в українському суспільстві, слабкість, непослідовність гетьманської влади, інертність національної верхівки уможливили реалізацію намірів царизму.

В результаті міждержавних переговорів в Переяславі 1654 року козацька рада ухвалила рішення про союз України з Росією [2]. Як зазначається у виданні енциклопедично-довідкового характеру “Україна: поступ історії” (автори В. Литвин, В. Смолій, М. Шпаковатий), — “за формально-правовими ознаками цей договір нагадував швидше акт про встановлення відносин номінального васалітету чи протекції, а за змістом передбачав створення під верховенством корони Романових конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога” [3]. За умовами союзу Україна у внутрішній політиці повинна була мати повну свободу діяльності, але у зовнішньополітичному аспекті вона зобов’язана була узгоджувати всі свої дії з Москвою. Проте, оцінка договору царським урядом поступово змінювалася. Спочатку він погоджувався з “протекційним” характером державних відносин і вважав Україну дійсно державою. Дипломатичні зв’язки царський уряд здійснював через спеціальних послів, якими видав Посольський приказ — по суті, Міністерство закордонних справ, яке керувало зносинами Москви з іншими державами.

Варто нагадати, що Україну відокремлював від Росії навіть кордон і митниці. Після укладення договору швидко виявилось приховане прагнення царського уряду встановити контроль над внутрішнім економічним життям, військовою діяльністю, а також міжнародними відносинами України. І першим кроком було укладення Віленського перемир'я 1656 року між Росією та Польщею. На переговори, що відбулися у Вільно українська сторона допущена не була, хоча в ході їх проведення вирішувалась і доля України, адже ставилось питання про можливість повернення українських земель під владу Польщі. Віленське перемир'я в Україні розцінили як офіційну зраду царя. Б. Хмельницький відмовився визнавати умови цього перемир'я.

Після смерті Б. Хмельницького царизм став вносити суттєві зміни у правове становище України та її соціальних верств. Вони закріплювалися, перш за все, у так званих гетьманських статтях, які були своєрідною угодою двох сторін: Росії — в особі царського уряду та України — в особі гетьмана. Цілеспрямованому наступу царизму на українські вольності сприяла й міжусобна боротьба на українських землях за гетьманську владу, яка розпочалася після того, як Юрій Хмельницький (син Богдана Хмельницького) зрозумів свою неспроможність вирішувати державні справи і відмовився від гетьманської влади. В результаті боротьби за владу переміг Іван Виговський (генеральний писар) на Корсунській генеральній раді в жовтні 1657 року.

Про увагу до зовнішньополітичної позиції України й можливих її змін свідчить те, що на вибори І. Виговського гетьманом, прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Молдови, Семигороду, Волощини — головних дипломатичних партнерів України. В цей період особливого значення набуває Гадяцький договір (вересень 1658 року) [4], який проголошував унію України з Польщею та Литвою. Нове утворення мало бути федерацією трьох самостійних держав. Хоча договір не був реалізований, проте зміст цього документу свідчить про високий рівень політичного мислення І. Виговського, його державницький підхід до вирішення основних проблем розвитку українського суспільства того часу. За умовами договору найвища законодавча влада в майбутній державі мала належати національним зборам депутатів усіх рівнів, від усіх

земель. Нова українська держава діставала можливість створити свою судову систему з діловодством українською мовою, свої фінанси, власну армію, проводити свою політику в галузі освіти, культури.

Після повернення до влади Ю. Хмельницького не спостерігалось дій по укріпленню української незалежності, а навпаки, підписання ним Переяславської угоди 1659 року ліквідувався протекторат Москви над Україною при практичній рівності сторін і запроваджувалось підданство України московському цареві.

Заслуговує на увагу той факт, що проголошений наказним гетьманом Я. Сомко в певній мірі намагався розробити план дій по воз'єднанню козацької України і розгорнути повсюдно боротьбу за виборення своєї незалежності. Та Москва не визнала законність цього вибору і підтримала І. Брюховецького, який був промосковської орієнтації. В результаті кривавих подій громадянської війни 1661-1663 років та Чорної ради 1663 року йому вдалося захопити владу в свої руки. Говорячи про боротьбу українських гетьманів за збереження автономії української державності, за відновлення цілісності держави в 60-ті роки сімнадцятого століття, маємо назвати гетьмана Правобережної України П. Тетерю. Але час його діяльності був коротким, так як українсько-російські війська І. Брюховецького і Г. Ромодановського розгромили прихильників П. Тетері.

Діяльність же І. Брюховецького на Лівобережній Україні аж ніяк не сприяла збереженню її автономії. Дипломатична місія гетьмана І. Брюховецького до Москви на чолі посольства восени 1665 року і підписання так званих Московських статей у цьому ж році, що суттєво обмежували автономію гетьманату; запроваджували в українських містах правління царських воевод і спрямовували податні кошти від населення України до царської скарбниці. В результаті цієї місії гетьман отримував титул боярина, що підтверджувалося царською грамотою від 11 грудня 1665 р. Він одружився з донькою князя Долгорукого, а також отримав на довічне користування волость на Чернігівщині. Згадка про неї є обов'язковим, так як про це говориться в узагальнюючих працях вітчизняної історії і служить промовистою ілюстрацією падіння козацької старшини в історичну добу, що в історичній літературі отримала назву "Руїна"

[5]. Згадка про цей візит до Москви, під час якого від самого гетьмана вийшли пропозиції щодо подальшого покріпачення України, зустрічається у працях М. Костомарова, В. Смолія, В. Степанкова, О. Гуржія та інших. Вони зазначали, що наприкінці 1665 року лівобережна старшина не бачила іншої, крім московської зовнішньополітичної орієнтації, хоча обмеження автономії України на пропозицію самих же козацьких старшин викликало страшенне обурення серед простих козаків і селян.

В історії України і боротьби за її об'єднання чільне місце посідає гетьман Д. Дорошенко, авторитет якого як державного діяча, дипломата були на той час відомі далеко за межами України. Деякий час генеральним писарем у Д. Дорошенка був закинтий на Правобережжя історичною долею І. Мазепа. Але загальна зневіра й недовіра людей до нього особисто за союз з турками, які постійно спустошували українські землі, спонукала Д. Дорошенка до надзвичайного акту — він склав булаву.

Перебування при гетьманській булаві Д. Многогрішного та його намірів щодо державного будівництва в українському суспільстві носить суперечливий характер. Як зазначає дослідник даної проблеми Шевчук В.: “Він був російським сателітом, але до певної міри, тобто мусив ним бути, як і П. Дорошенко згодом у турків, однак, політику вів досить самостійну і швидко побачив, що його відхід від П. Дорошенка не на користь України, а на її шкоду” [6]. Населення Лівобережної України шанувало дії Д. Многогрішного щодо захисту і збереження автономних прав України. Можливо довше перебування гетьмана і сприяло б з'єднанню Правобережної України з Лівобережною, тому що занадто відкрито спостерігались його вільнолюбні тенденції, хоча істотного в державотворчому плані вчинити він не зміг, бо був усунутий від влади.

Нову сторінку історії українського державотворення започаткував гетьман Іван Самойлович. Саме він перший із гетьманів вирішив твердо, послідовно триматися російської орієнтації, відповідно і Українську державу мав наміри будувати з використанням російської мілітарної сили. При цьому постійно підкреслював своє вірнопідданство, але і українських інтересів при цьому не забувати, намагаючись певною мірою сприяти стабілізації лівобережжя. Історики засвідчують, що І. Самойловичу вдалося установити сильну гетьманську владу, яка дала

позитивні результати. На українських землях почала активно розвиватися внутрішня і зовнішня торгівля, різні галузі промисловості (млинарство, ґуральництво, селітроваріння, рудництво та ін.). Одночасно, гетьман дбав про будівництво пишних храмів, видавались різні книжки, розвивалась Київська академія. Але необхідно зауважити, що за його часів українська церква втрачає свою незалежність і підпорядковується московському патріарху. І. Самойлович — перший український гетьман, якому вдалося утриматися при владі п'ятнадцять років. За його правління Україна мала як позитивні, так і негативні здобутки. До перших слід віднести наявність свого війська, судової системи, власна система освіти і податків, тобто власне фінансування. Він намагався триматися автономних прав Козацької держави. Але гетьман повністю відмовився від участі у зовнішній політиці, що сприяло розширенню імперіалістичних заходів Росії, втратив самостійність української церкви і, як зазначають дослідники, І. Самойлович своєю постійною звітністю перед російським царем зафіксував систему рабства і залежності від нього.

Новий період українського державотворення пов'язаний з іменем І. Мазепи.

У липні 1687 року старшинська рада обрала гетьманом І. Мазепу, з правлінням якого відкривається особлива сторінка державотворчих процесів, політичних та економічних відносин між Україною і Росією, де характер їх дедалі нагадував васальну залежність першої від другої. Тому і закономірною була боротьба І. Мазепи за незалежність України, за її певний суверенітет. Кроки російського царя по запереченню державного характеру гетьманської влади (гетьман не мав права без згоди царя змінювати старшину, скасовувати дію правових актів російського уряду) викликало невдоволення в українському суспільстві. Козацька старшина теж розкололась на два табори: одні бажали приєднатись до Речі Посполитої, а інші — до Туреччини. Але гетьман був прихильником незалежної України. Період його перебування при владі характеризувався складністю і парадоксальністю. І. Мазепі довелося правити в суворих умовах тотального нагляду над своїми діями, коли Росія намагалася остаточно знищити Козацьку державу і, коли гетьман повинен захищати права і вольності

українського народу не лише шляхом дипломатичної діяльності, але часто і хитрощами.

Гетьману І. Мазепі в дев'яності роки XVII століття вдалося досягти відносної стабільності. В цей час спостерігалось піднесення і розвиток господарства, він активно сприяв розвитку культури, освіти (саме він добився від російського царя підтвердження статусу Києво-Могилянській академії, відкрито Чернігівську колегію). При І. Мазепі відбувався розквіт українського бароко, повсюдно будувались церкви, де наявно поєднувались мистецтво архітектури, музики, живопису, різьблення. Важливим був його універсал від 28 листопада 1701 року, який обмежував відробіткові роботи селян двома днями на тиждень. Проте гетьман більше всього сприяв зміцненню козацької верстви.

Постійний наступ Петра I на права українського народу, таємні домовленості з Польщею щодо українських земель прискорили гетьмана І. Мазепу визначитись в своїх діях під час Північної війни проти Швеції. Рішучість виразилась в укладенні таємного договору між Україною і Швецією, за умовами якого після закінчення війни Україна здобувала незалежність, а король мав стати гарантом української державності. Але жорстка реакція російського царя на ці події призвела до проголошення гетьмана зрадником, знищення столиці Батурині і винищення його населення. Поразка шведів в Полтавській битві 1709 року змусила І. Мазепу емігрувати до Бендер. Як зазначається в книзі "Україна: поступ історії" — "Полтавська битва стала національною трагедією для українців, перекресливши плани на здобуття незалежності". Постать державотворця І. Мазепи є винятковою, яку нам треба ще багато вивчати і осмислювати.

Спробами врятувати українську державність в певній мірі можна характеризувати діяльність гетьмана Івана Скоропадського (1646-1722). Маємо також зазначити, що в українській історичній науці довгий час існувала думка, де підкреслювалась податливість гетьмана російській політиці щодо України, сприйняття її протекції. Але в сучасній літературі ми знаходимо і іншу характеристику щодо діяльності І. Скоропадського — він своїми окремими діями намагався захистити права і свободи свого народу (його звернення до царя з проханням звільнити козаків від утримання ними російських драгунів, зняти

підводну повинність, не втручатись Росії в суди і українське управління, зняти російські форпости на кордонах). Та цар відмовив цьому і наступ на існуючі залишки прав українського народу розпочався ще рішучіше.

Недостатньо вивченою залишається діяльність гетьмана Павла Полуботка за збереження решток української автономії. Та все ж ми маємо зазначити, що уже з перших днів перебування при владі П. Полуботок намагається обмежити зловживання старшини проти народу, контролювати судові справи. Він навіть намагається обмежити діяльність Малоросійської колегії в Україні. Гетьман звертається до царя з проханням не відправляти козаків на будівництво фортець, а також намагається не інформувати Малоросійську колегію про українські збори податків. За ці та інші дії гетьмана та старшину було звинувачено в тому, що вони відмовляються підкорятись Малоросійській колегії. Цар жорстоко з ними розправився — П. Полуботок і його прихильники зі старшини були заарештовані. Гетьман помер у Петропавлівській фортеці у грудні 1724 року. Він умів гідно боротися з тими, хто знищував залишки української автономії. Сьогодні дослідники все частіше звертаються до вивчення життя, діяльності, легендарного скарбу П. Полуботка, так як ця особистість продемонструвала силу духу українського народу. Автори навмисно не зупинялись на аналізі діяльності П. Орлика, на характеристиці реанімаційних зусиль гетьмана Данила Апостола щодо збереження Козацької держави, якого вважають прихильником, автономістом-державником російської орієнтації, хоча іноді своїми діями відходив від цього. Звичайно, заслуговує на увагу всестороннє вивчення реформаторських заходів останнього гетьмана XVIII ст. К. Розумовського. Проте, особливості життя, діяльності цих гетьманів другої половини XVIII століття є предметом іншої роботи.

В умовах виборювання державності другої половини XVII-XVIII століття спостерігались суттєві зміни в соціально-політичній і економічній сферах українського суспільства.

Складне соціально-політичне становище України суттєво впливало і на розвиток економічних відносин з Росією. Як відомо, визначальним напрямком соціально-економічного розвитку країн Західної Європи у XVII-XVIII столітті була буржуазна перебудова: формування індустріального ладу, ринку найманої

праці, панування мануфактурного виробництва, становлення фермерського господарства то світового ринку. Розвиток України протягом другої половини XVII-XVIII століття відбувся під значним впливом економіки феодальної Росії. В той час у Російській державі проводилися економічні реформи, що не могли не вплинути на суспільно-політичне, економічне та культурне життя українців. Цар Петро I особисто кілька разів відвідав Україну, зустрічався з гетьманами І. Мазепою й І. Скоропадським, представниками місцевої влади. Реформи Росії об'єктивно певною мірою сприяли і розвитку господарства, мануфактурного виробництва та виробничих відносин України. Зокрема, деякі царські укази та заходи передбачали у сільському господарстві України значне поширення окремих технічних культур, культивування нових овочів і фруктів, збільшення виробництва полотна і канатів, розвиток скотарства і т. д.

Так, указ Петра I від 31 грудня 1719 року про рудокопні “заводи”, згідно з яким майстрових рудокопних підприємств звільняли від державних повинностей і податків, виконання військової служби, викликав значне переселення працездатних людей з Правобережжя на Лівобережжя. Указ 18 січня 1721 року певною мірою сприяв збільшенню кількості місцевих заводів. У вересні 1723 року цар видав указ про посилення “нарочних” в район Дніпра для пошуку руди й кам'яного вугілля, яким започаткувались пошук і розробка родовищ корисних копалин на українських землях. Цій справі надавалося загальнодержавне значення. Однак, економічні санкції царського уряду (контроль над політикою гетьманського уряду, скасування вільної торгівлі, введення державної монополії на багато товарів, заборона торгівлі на Запорозжі, збування на території українських земель мідних грошей та ін.), значно підривали українську економіку. Негативно позначилось на соціально-економічному розвитку поширення російської командно-адміністративної системи управління, постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (понад 10 тис. чоловік), які утримувались здебільшого за рахунок простих людей, а також швидке зростання податків. Вже в ході цих процесів населення України, як і Росії, змушене було нести тягар нововведень, новобудов та ін. Українці приймали участь у будівництві Петербургу, Ладозького і Волго-Донського кана-

лів, разом з російськими військами штурмували Дербент, Азов, Очаків. Тільки під час Російсько-турецької війни 1734-1739 років у складі царських військ перебувало до 65 тис. запорозьких козаків, з яких 34 тис. загинуло [7].

Незважаючи на складні соціально-політичні умови, економічні зв'язки України з Росією сприяли формуванню у другій половині XVII-XVIII століття нових відносин в економічній спільноті української народності та розвитку у надрах старої феодальної системи капіталістичного устрою. Перш за все, це проявилось в основі української економіки — сільському господарстві, для якого у даний період було характерне наступне:

- зростання й зміцнення земельної власності української шляхти, козацької старшини, православних монастирів. Головним розпорядником земель, що стали власністю Війська Запорозького, вважався гетьман. Верховним власником і розпорядником усієї землі виступав царський уряд;

- значні зміни у становіщі українського селянства (розмежування козацького і селянського землеволодіння; швидке обезземелення селян; утвердження феодальної ренти, зокрема, відробіткової та грошової; обмеження і заборона свободи переходу; остаточне юридичне закріпачення селянства на Лівобережній та Слобідській Україні);

- поглиблення спеціалізації окремих сільськогосподарських районів; зрушення у системі обробки ґрунту; поширення нових культур (картоплі, кукурудзи, технічних культур, цукрового буряку, садівництва, виноградарства);

- нерівномірний розвиток сільського господарства в регіонах України (Лівобережна, Слобідська, Правобережна, західноукраїнські землі, Південна Україна).

Про зрушення у промисловому виробництві, що набуло товарного характеру, свідчило наступне:

- розвиток мануфактурного виробництва;
- подальше відокремлення промисловості від землеробства, спеціалізація окремих галузей промисловості;

- використання найманої праці, поступове складання ринку робочої сили (найбільшого поширення наймана праця набула у купецьких мануфактурах);

- посилення економічних зв'язків між регіонами;

- зміни у соціальній структурі українського народу;
- формування національного ринку (розвиток внутрішньої торгівлі, активізація товарно-грошових відносин, системи ярмарків, торгів, кредитні операції, лихварство, зовнішня торгівля та ін.)

Історія політичних та економічних відносин України з Росією наприкінці XVII-XVIII століття засвідчує, що наступ російського уряду на українські землі характеризувався прогресуючим обмеженням прав українського народу, посиленням централізації, русифікації, цілеспрямованим розколом українського суспільства, експлуатацією людських та матеріальних ресурсів України. Суть цього наступу полягала у намаганні ліквідувати автономію України та інкорпорувати українські землі до складу Російської імперії. Слід зауважити, що наступ царського самодержавства на українську державність, права України мали свої особливості. Адже Українська держава з її демократичною формою правління ніяк не вписувалась у рамки абсолютистської монархічної Росії.

Важливу роль в історії політичних та економічних відносин України з Росією відіграло звільнення від турецько-татарського панування території півдня України, яка межувала з Чорним морем і постійно спустошувалася в результаті татарських та турецьких набігів. Згідно з сучасними підрахунками вчених у 1450-1647 роках татари вчинили майже 160 набігів на українські землі, внаслідок яких Україна втратила убитими та забраними в полон 2-2,5 млн. чоловік [8]. Наприкінці XVII століття Російська держава здійснювала неодноразові спроби відкрити шлях до Чорного моря, але на середину XVIII століття ця проблема ще не була розв'язана.

Друга половина XVIII століття ознаменувалася великими перемогами Росії у війнах з Туреччиною (1768-1774 рр., 1781-1791 рр.), видатну роль у яких відіграв російський полководець О. Суворов. Приєднання південноукраїнських земель стало одним з основних напрямків зовнішньої політики російського уряду. Така політика була пов'язана з необхідністю ліквідації постійної загрози, що нависла над південними кордонами, прагненням отримати вільний вихід до Чорного і Азовського морів, а також колонізувати нові родючі землі.

В результаті російсько-турецьких війн у другій половині

XVIII століття Південна Україна була приєднана до Російської імперії. Перемога у російсько-турецьких війнах забезпечила Росії контроль над просторами північного Причорномор'я. Розвиток нової історичної області, яку назвали Новоросією, мав специфічні особливості. Так, прискорене заселення цих земель на перших порах було зумовлено воєнно-стратегічним значенням. Переселенцям у зв'язку з цим надавалися великі пільги. Характерною рисою процесу заселення південноукраїнських земель було й те, що при освоєнні цих земель, де основна заслуга належить, безперечно, українським та російським селянам, значну роль у другій половині XVIII століття відігравали і вихідці з інших країн: болгари, молдавани, греки, угорці, німці та ін. Імператриця Катерина II у 1762 році видала маніфест із закликом до іноземців поселятися в Росії. Адже існуюче кріпосне право в російській імперії було головною перешкодою на шляху вільного переселення українців і росіян до цього регіону. Широкі можливості для інтенсивного заселення Півдня України відкрило приєднання Криму до Російської держави.

В процесі заселення та розвитку Південної України були засновані нові міста: Херсон (1778), Маріуполь (1784), Катеринослав (1787), Миколаїв (1789), Одеса (1794) та ін. Разом з розбудовою міст створювалися промислові підприємства, формувалася економіка південного регіону, який відігравав велику роль в історичному розвитку країни.

Внаслідок визволення Північного Причорномор'я від панування турецьких і татарських феодалів та колонізаційних процесів у регіоні, в основному, завершилось формування національної території України. Але український народ з кінця XVIII століття до початку XX століття опинився під владою двох імперій, які проводили колоніальну політику на українських землях. У 1802 році Новоросійську губернію було поділено на три окремі — Катеринославську, Таврійську, Херсонську. Згодом, до Новоросійського краю було приєднано Бессарабську область (з 1873 року — губернія), а в 1828 році — утворено Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторства з центром в Одесі.

Фундаментальні дослідження з історії колонізації південних земель України, їх господарського розвитку, економічних зв'язків, політики царизму на цій території під час намісництва Г. Потьомкіна належать талановитим вченим Є. Загоровсь-

кому, О. Маркевичу, Ф. Леонтовичу, А. Скальковському та ін. Проблеми історії Південної України побічно торкався в своїх роботах М. Грушевський [9]. На відміну від А. Скальковського, він засуджував політику уряду, який стояв на заваді українській колонізації південного регіону, створюючи військові поселення і запрошуючи іноземних переселенців. М. Грушевський особливо звертав увагу на процес тотальної русифікації української культури. Та все ж перетворити українців на “справжніх росіян” царському самодержавству не вдалося.

Отже, вся діяльність українських гетьманів і проведення ними реанімаційних заходів щодо збереження державності, на певний час призупинили жорстокий наступ російського царизму на права і свободи козацтва та його старшини. Проте, політичні та економічні відносини з Росією другої половини XVII-XVIII століття мали складний і суперечливий характер, їх результатом стала повна втрата Україною гетьманства і автономії.

Джерела та література:

1. Антонович В. Петро Дорошенко; Костомаров Н. Павел Полуботок. — В кн.: Історичні постаті України. — Одеса, 1993. — С. 191-195, 310-336; Костомаров Н. Мазепа. — М., 1992. — 335 с.; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — 504 с.; Шевчук В. Козацька держава. — К., 1995. — 329 с.; 100 найвідоміших українців / Під загальн. редакцією Ю. Павленка. — К., 2005. — 640 с. та ін.
2. Литвин В., Смолій В., Шпаковатий М. Україна: поступ історії. — К., 2003. — С. 96.
3. Там же.
4. Єфименко О. Я. Гадяцький трактат 16 вересня 1658 / Історія України та її народу. — К., 1992. — С. 231-241.
5. Горобець М. В. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // УІЖ. — 2003. — № 6. — С. 39-40.
6. Шевчук В. Козацька держава. — К., 1995. — С. 126.
7. Економічна історія України / За ред. М. Уперенко. — Харків, 2004. — С. 139-141.
8. Політична історія України / За ред. В. Танцюри. — К., 2001. — С. 92.
9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 441, 445-447.